

Hak - Adalet - Özgürlük - Meşruiyet Temelinde Bağımlılıklarımız¹

Muharrem BALCI

Giriş^(1*)

Hukuksal sorunları hukukun genel tanımı içinde, yürürlükteki hukuk (pozitif hukuk) zemininde ve çerçevesinde tartışmak, sorunlara çözüm için akli bir yöntem olarak kabul edilir. Ancak, yürürlükteki hukukun da varmak istediği genel geçer beklentilere ve sonuçlara ulaşabilmek için, önce hukukun sujesi olan insan ve insanın düşünce yapısında var olduğu kabul edilen kavramlar ve semboller üzerinde durmak gerekecektir. Bu çalışmada da insanın yaratılışı ve insana bahşedilenler dikkat nazarımız dışına çıkarılmadan Hak-Adalet-Özgürlük kavramları ile bu kavramlar ekseninde “bağımlılıklarımız” inceleneyecektir.

Genel olarak insanın iki temel özelliğinden bahsedilebilir:

Birincisi, bilgi edinme ve değerlendirme özelliğidir. Bu özellik sayesinde insan, “kendisini ve çevresini” tanıma, uyum sağlama, onu değiştirme ihtiyacı duyar ve bu yönde davranışlar içinde bulunur.

İkincisi: Sosyal bir varlık olma özelliği: Her canlı gibi yaşamını devam ettirmek isteyen insan, varlığını korumak ve sürdürmek için araçlara muhtaçtır ve bunları tek başına sağlayamaz. Amaçlarına ulaşabilmek için hemcinslerine muhtaçtır ve bu ihtiyaç ona toplumsallık özelliğini kazandırır. Toplumsallık, yaşamın bir düzen içinde kurulması ve devamı için bir gereklilik olduğu gibi, toplum

hayatının sürdürülmesi için de insanın “toplumsal özelliklerini” devam ettirmesi gerekir.

İşte burada insan diğer insanlarla ve kâinatın yaratıcısı ile olan ilişkilerinde haklı-haksız, iyi-kötü, doğru-yanlış gibi değerlendirmelerde bulunur. Tabii ki sadece değerlendirmekle kalmaz, yine yaratılışı gereği değerlendirmelerini sonuçlandırmak ister. Bir başka ifadeyle, değerlendirmeleri sonucunda kimi olay ve bu olaylara temel olan davranışları olumlar ve esas alır, düşünce ve yaşam sistemini bu değerlendirmeler ışığında devam ettirir; kimi değerlendirmeler sonuçlarını da olumsuzlukla nitelendirir ve bunların gerçekleşmemesi, aksine yaptırma tabi tutulması şeklinde tavır belirler.

İşte insanın zihinsel ve pratik olarak ve ikisini birleştirerek yaptığı bu değerlendirme, diğer insanlarla ve yaratıcısı ile olan ilişkilerini ve davranışlarını düzenlemek ihtiyacından doğmaktadır. İnsanlar maddi anlamda benzer özelliklerde yaratılmış olmalarına karşın, düşünce ve eylem planında farklı özellikler gösterirler ve farklı amaçlara yönelebilirler.

Bu farklılıklar, insanların yöneldiği bazı idelerle, sosyal hayatta olup bitenlerin “farklılığını”, hatta “çelişikliğini” de ortaya koyar. Örneğin, adalet idesi, sosyal ihtiyaçlara ve toplumda yararlı görülebilen her olguya aynen tekabül etmeyebilir. Toplumda pratik ihtiyaçlardan kaynaklanan sorunlara bulunan çözümler, adalet idesine ters düşebilir. Dolayısıyla insanın bu ilişkileri ve sonuçlarını düzenleme ihtiyacı, bu ilişkileri biçimlendirme ve bu ilişkilere görünür ve algılanabilir bir düzen vermeyi hedefleyen “normları” da ortaya çıkarmıştır. Bu normlar bütününe de “hukuk” demektediriz.

1] Bu tebliğ, daha önce yazılıp sunulmuş olan HAK- ADALET-ÖZGÜRLÜK KAVRAMLARI ANALİZİ başlıklı Tebliğimiz esas alınarak hazırlanmıştır. Bir sözlü sunum olmayı nedeniyle de konuşma üslubu ile kaleme alınmıştır.

O halde hukuku tanımlarsak: “Hukuk: İnsanlar arası ilişkileri biçimlendiren, onlara görünür ve algılanabilir bir düzen veren, bu amaca (adalet) yönlendiren normlar bütünüdür” diyebiliriz.² Ancak insanlık, bir arada yaşamaya başladıktan ve bu yaşam için bazı kurallar belirdikten, bir başka deyişle hukuku oluşturduktan bu tarafa, “var olan hukuk - olması gereken” hukuk ayırımını yaşamaktadır. Bunun içindir ki konu öncelikle felsefi olarak tartışılmıştır.

Hak - Hukuk

Hakk, lügat itibarıyla asıl olan, sabit olan, doğru olan, adalet, herkesin meşru iktidarı, bir şey üzerinde malikiyet, emek, pay ve din gibi anlamlara sahiptir ve bütün bu anlamlar insanla ilişkilidir. Ayrıca, hakkın yukarıda verdiğimiz anlamları ‘kesinlik’, ‘doğruluk’ ve ‘genellik’ içerir. Bir başka ifadeyle insandan insana değişmesi mümkün olmayan, herkes tarafından benimsenen, kabul edilen bir kavramdan bahsetmekteyiz.

Bununla birlikte, hakların ve yükümlülüklerin, -veriliş gayesine uygun olup olmamasının değerlendirilmesi yapılmaksızın-, belli bir düzen içinde insanlara sunulması ve yaptırımlarla korunmaya alınması, bir sistemi ortaya koymaktadır ki buna bazen **hukuk**, bazen de **hukuk sistemi** denilir.

İnsan, doğuştan belirlenmiş hak ve özgürlüklere sahip olan bir varlıktır. Kişilik ise, hukuk sisteminin insana verdiği değerdir. İnsanı sadece ‘birey’ veya sadece ‘kişi’ olarak ele aldığımızda ortaya önemli bir sorun/tartışma çıkmaktadır.

İnsanı birey veya kişi olarak iki ayrı şekilde değerlendirmek, Batılı Hukuk Öğretilerinde iki farklı görüşü ortaya çıkarmıştır. Birincisi, insanı (bireyi) temele alan ‘Tabii Hukuk’ görüşü, ikincisi insanı, toplumun bir parçası ve toplum tarafından belirlenen bir değer (kişi) olarak kabul eden ‘Kişisel Haklar’ görüşü.

‘Tabii Hukuk Öğretisi’ne göre; birey hak sahibidir ve özgürdür. Özgürlüğü hak sahipliğinden de önce gelir ve doğuştandır. O halde bireyin hak sahipliği tanınmalı, özgürlük durumu hukuksal forma kavuşturulmalıdır.³ Bu

görüş, tarih boyunca var olagelmiş, fakat uygulama alanını çok zor bulabilmiştir. Fransız Devrimi ile ‘Tabii Hukuk Öğretisi’nin toplumlara olanca gücüyle yayıldığı ve etkili olduğu⁴ ileri sürülse de, topluma hâkim olan burjuva sınıfının haklarının teminat altına alınmasıyla bu etki ortadan kaldırılmış, Fransız Devrimi’nin göz boyayıcılığı, insanı bir “kişi” olarak tanımlamakla son bulmuştur.

Günümüz Pozitivist Hukukunu doğuran ve geliştiren *Kişisel Haklar Öğretisi*’ne göre ise, insan sadece birey değil, toplumun da bir parçası, üyesidir. Hakları ve yükümlülükleri, ilişkide olduğu toplum içinde ve toplum tarafından belirlenir. Bir başka ifadeyle insanların hakları, ödevlerinin karşılığı olarak tanımlanır.

Tarihi seyir içerisinde, hakların toplum/devlet imkânları ile sınırlı olabileceği yaklaşımını ihtiva eden kişisel bakış açısı, zamanla daha ileri gitmiş, birbirine zıt düzenlemeler ve birbiriyle çelişkili uygulamalarla, hak ve hürriyetlerin çok kolay kısıtlanabileceği hukuk dışı düzenlemelere ‘meşruiyet kazandırmaya’ yaramıştır.

Pozitivist bir öğreti olan Kişisel Haklar görüşü, tabii haklar kavramını yıkmış, ancak onun yerini alacak yapıcı bir düşünce ortaya atamamış, özgürlüğün kökünü sadece iktidarda görmekle, aslında özgürlükler bakımından tehlikeli olabilecek bir yola sapmıştır.⁵ Buna karşılık insanların fitratında yaşayan Tabii Hukuk, devletlerce yeterince benimsenmemiş, fakat insanın düşünmeye başlamasından bu yana kişiliğinde saklanmış ve geliştirilmiştir.⁶

Başlangıçta,

“insanların birey olarak yaşayabilmeleri veya toplumdışı kalabilmeleri mümkün olmayacağından, toplumun kurallarına uymak zorunda oldukları”

görüşünden yola çıkılarak günümüzde,

“Toplumun kurallarını, temsilcisi olan devlet düzenler ve dolayısıyla insanların temel hak ve hürriyetleri, devletin kendilerine yüklediği yükümlülüklerin karşılığı olarak tanıdığı kadardır”

kunun Genel Teorisine Giriş, s. 315.

4] İlhan F. AKIN, *Temel Hak ve Özgürlükler*, s. 109.

5] İlhan AKIN, a.g.e., s. 113

6] Ahmet MUMCU, *İnsan Hakları & Kamu Özgürlükleri*, s. 7.

2] Vecdi ARAL, *Hukuk Felsefesinin Temel Sorunları*.

3] M. Semih GEMALMAZ, *Ulusalüstü İnsan Hakları Huku-*

anlayışına gelinmiştir.

Hakların birtakım ödevler karşılığında tanınabileceği/tanımlanabileceği anlayışında, özgürlüklerin gerçek anlamda varlığından bahsetmek mümkün değildir. Bu yaklaşım sonucunda kılık-kıyafetten özel hayata, siyasî haklardan medenî hayata kadar tüm alanlar devletin düzenleme sahasına girmiştir.

Aynı şekilde hak ve ödevlerin neler olduğu ve uygulamanın nasıl olması gerektiğini belirlemeyi, 'salt insanın özgürlük alanı içinde' saymak da, insanın toplumsallığına aykırı bir anlayıştır. İnsan doğasında var olan bencilliğin ön plana çıkabileceği izahıtan varestedir. Her yönüyle olduğu gibi, bu konuda da vaseti önceleyen İslam algısı Kur'an'ı Kerim'in birçok yerinde örneklemeler yoluyla ilkeleri belirlemiş ve insanoğluna birey olarak gerçek değerini verirken, toplumsallığın da yara almamasını, aksine onurlu bir toplum yapısını işaret etmiştir.

Kur'an'ı Kerim'de Kalem Suresinde hak ve ödevlerle ilgili öngörü, yukarıdaki iki farklı anlayışı da reddeden biçimde ortaya konulmaktadır. Burada hakların tamamen bireyin kendisine bağlı ve kullanımına açık olduğunu, herhangi bir zorlamanın olmadığını, salt insanın özgürlük alanı içinde bulunduğunu, ancak hakkı yaratan, tanımlayan ve bahşedenin iradesi doğrultusunda kullanılmasını halinde istenilen sonuca ulaşabileceğini, gerçekten insanların onur içinde yaşamalarına ilişkin ister etik ister ahlaki densin, fakat insaniliği ve toplumsallığı inkâr edilemeyecek ilkeler konulduğunu görmekteyiz.

"Biz onlara da belâ verdik, bahçe sahiplerine verdiğimiz gibi. Hani onlar sabah olunca bahçeyi mutlaka devşireceklerine yemin etmişlerdi. İstisna da etmiyorlardı ("inşaallah" demiyorlardı).

Fakat onlar uyurken dolaşıcı bir belâ onu sardı da, Bahçe simsiyah kesiliverdi. Derken sabahleyin birbirlerine seslendiler: "Haydi, devşirecekseniz erkenden ekininize gidin" diye. Derken fırladılar, aralarında fısılđayıyorlardı. "Sakin bugün hiçbir yoksul bahçeye girip yanınıza sokulmasın" diyorlardı. (Zanlarınca yoksulları engellemeye güçleri yeterek erkenden gittiler. Fakat bahçeyi gördüklerinde: "Biz herhalde yanlış gelmişiz" dediler. "Yok, biz mahrum edilmemişiz." dediler). İçlerinde en makul olanı şöyle dedi: "Ben size Rabbinizi tesbih etsenize deme-

miş miydiniz?" "Rabbimizi tesbih ederiz, doğru su biz zalimler imişiz." dediler). Ardından suçu birbirlerine yüklemeye başladılar. Yazıklar olsun bize, dediler, biz azgınlarmışız. Ola ki Rabbimiz bize onun yerine daha hayırlısını verir. Biz Rabbimize yönelir, ondan umarız. İşte azap böyledir. Elbette ahiret azabı daha büyüktür. Fakat bilselerdi. Kuşkusuz korunanlar için de, Rableri katında nimetleri bol bahçeler vardır. Öyle ya, teslimiyet gösterenleri suçlular gibi tutar mıyız hiç? Neyiniz var, nasıl hüküm veriyorsunuz? Yoksa size ait bir kitap var da onda mı okuyorsunuz? O kitapta, "beğendiğiniz her şey sizindir" diye mi yazılı? Yoksa, "ne hükmederseniz mutlaka sizindir" diye sizin lehinize olarak tarafımızdan verilmiş, kıyamet gününe kadar geçerli kesin sözler mi var?" 68/17-40.

Burada, insanın üç ayrı fakat birbirinden ayrılması mümkün olmayan ilişkisinden bahsetmeliyiz. İnsanın insanla, insanın tabiatla ve insanın Allah ile ilişkisi. Az ileride bu konuya değinilecektir.

Adalet

Adalet lügatte, doğrudan ayrılmama, haktan yana olma, hakkı yerine getirme ve hakkı gözetme anlamındadır. Bu anlamda yaratıcının tüm insanlara bir emri ve yaradılışın bir gayesi olması nedeniyle vazgeçilemez ve değişmezdir. Adaletin iki önemli boyutu/unsuru olduğu kabul edilir.

*Birincisi 'eşitlik adaleti/izonomi/hak eşitliği'*dir. İnsanlık değerinde, insanlık onurunda, insan haklarında, hukuk sisteminin gereklerinin yerine getirilmesinde mutlak eşitlik anlamındadır. Bir bakıma herkesi eşit görmek, birini diğerine üstün saymamak, yaradılışlarına eşit ve tarafsız kalmak ve öylece davranmak. Adaletin bu önemli hak eşitliği unsuru, insan haklarında hiçbir şekilde dil, din, cins, ırk farkı gözetilmeksizin, eşitlik ilkesinin ihlal edilmemesini içerir.

*İkincisi 'oran/kıst/equity adaleti'*dir. İnsanlara emeklerinin karşılıkları (ücret/ödül) veya eylemlerinin karşılıklarının (beraet/ceza) verilmesinde, kamu görevlerinin dağıtımında ehliyet ve liyakatlarına göre eşit davranmayı içerir. Adaletin bu iki unsurunun bir arada, biri olmazsa diğeri olmaz şekilde tatbik edilmesi gereklidir. Aksi halde adalet uyuşmak yerine zulmedilmiş olur.

Bu yönüyle, yani eşitlik ve oranlılık ilkeleri doğrultusunda bakıldığında adaletin; temelde göreceli ve değişken ve anayasalarda belirlenmeye ve kısıtlanmaya çalışıldığı gibi sadece sosyal haklara indirgenebilecek bir yönü olmadığı, aksine tüm insanlığın birlikte sahiplenmesi gereken ve mutlak hak eşitliği ve oranlılığı bağlamında karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma ile gerçekleşebilen yönü olduğu açıkça görülür.

Adalet Duygusu/Arayışı

Adalet, teorik anlamda sadece belirli içerikli ilkelerin etkili kılınması değil, fakat belirli bir "isteme"dir: değişik ve değişken, ama belirli nitelikte olan düzenleri oluşturan bir koşullar zincirini sürekli gerçekleştirmeyi isteme. Bu belirli nitelikteki düzenler, insan haklarına dayanılarak ve insan haklarından türetilen ilkelerin belirlediği toplumsal-siyasi ilişki bütünlüklerinden oluşan düzenlerdir.⁷

Adalet *nesnel (objektif)* ve *öznel (subjektif)* olarak iki değişik anlamda kullanılır. Adalet, bir yandan erdem anlamında kişisel bir özelliği ve duyguyu (relativist/görecelik anlamında değil, M. Balcı) ifade ederken; diğer yandan -hukukun tanımladığı varlık anlamında- 'kişi'lerin ilişki biçiminin bir özelliğini de ifade etmektedir. Hukukun *insanlar arası ilişkileri biçimlendiren, onlara görünür ve algılanabilir bir düzen veren, bu amaca yönelen normlar bütünü* olduğu kabul edildiğinde, hukuki değer olarak söz konusu adalet de, bu "*nesnel (objektif)*" anlamda adalet olmaktadır.⁸ Bu anlamıyla nesnel (objektif) adalet anlayışı pozitif hukukun öncelediği adalet anlayışıdır.

Adaletin göreceli olarak algılanmasının sonucunda, kimileri için "*mevcut hukuk düzenini savunmak*" adalet, kimileri için de "*onu değiştirmek*" adalet olmaktadır. Özellikle de kurulu düzenin karmaşaya düşmesi ve eşitlik ilkesinin uygulamada başkalarının lehine sonuç vereceği kaygısı, bir başka ifadeyle kurulu düzenden esas payı alanların miras yoluyla sahip oldukları veya oluşturdukları '**statükoyu/kamu düzenini kaybetme endişesi**', toplumun varlığının (birlik-beraberliğinin) ve sürekliliğinin (bölünmez bütünlüğünün) ko-

şulları olarak karşımıza çıkmaktadır. İşte adalet bu hallerde mevcut düzeni korumak '*ya sev ya terk et*' anlamında bir hukuk mantığının ürünü olmaktadır.

Esasen hukuka aykırılığın insanlık dışı uygulamalarla yine hukukun uygulayıcıları tarafından ayakta tutulduğu veri olarak alındığında, insanların kurulu düzenlerle her zaman barışık olamayacağı bilinir. Bu barışsızlık, adalet arayışı içindeki insanları, savunmaya, yetkin bir toplum düzenini arama ya sevk eder. İnsanlardaki bu arayış ve arzu, "*ide*" denilen zihni bir çaba ürününe dönüşür.

Bu ide niteliği iledir ki adalet, mevcut hukuk düzenlerinin kendisine uygun olup olmadığı açısından bir değer ve değerlendirme ölçüsü olur.⁹ Bu ide sayesinde,

"Hukukun insanlar için var olduğunu, insanların hukuk için yaratılmadığını" anlarız.

Burada '*temsili çoğunluk sistemi*' uygulamasının adaletle ulaşmada ve adaletin paylaştırılmasında ne derece adil olabileceği konusu da değerlendirilmelidir. Kur'an'daki Asr suresi, çoğunluk iradesi de olsa Allah'ın ayetlerinin (hükümlerinin) değiştirilemeyeceği gerçeğini, dolayısıyla çoğunluğun her zaman adil olmayabileceğini, gerçek adaletin, değişmezliği yönüyle evrensel hale gelmiş hukuk kurallarının uygulanmasında bulunduğunu ifade etmektedir. Çoğunluk sisteminin evrenselliği ise tartışmalıdır. Yeterli hukuk mantığına sahip olmayan çoğunluğun dünyayı nasıl yaşanmaz hale getirdiğine de tanık olmaktadır.

Özgürlük

Bir yazarımızın örneklemesine göre:

Yazar, meyveli bir ağaç ve bu meyveleri elde etmek isteyen hayvanlar düşünür. Bu hayvanların o meyveleri alabilmeleri için her birinin belli bir özelliği bulunmaktadır. Tırmanarak, uçarak, zıplayarak gibi. Bir kısmı da bu özellikleri olmadığından meyvelerin yere düşmesini bekleyeceklerdir. Hâlbuki insan kendisine verilen özellikler -ki öncelikle akıl yetisi- sayesinde bir çubuğun ucuna çengel takıp ulaşır ve meyveyi koparabilir. Bu özelliği ile insan, hayvanlar arasında herhangi bir hayvan olmaktan kurtulmuştur. Hatta başka

7] Ioanna KUÇURADİ, "Adalet Kavramı".

8] Vecdi ARAL, "Hukuki Değer Olarak Adalet".

9] Vecdi ARAL, a.g.m.

seçenekleri de buldukça bu seçeneklerden hangisinin kendisine daha uygun olabildiğini tercih edebilecektir.¹⁰

İşte diyor, insanın özgürlüğü de, belli bir amaca ulaşabilmek için birden çok yol düşünebilip yeri geldiğinde o yollar arasından “kendisi için en uygun olanı seçebilme özgürlüğü”dür. Böylece insan, amacına ulaşma yolunda bulabildiği seçeneklerin sayısı arttıkça özgürleşecek, özgürleştikçe de daha yetkin bir insan olabilecektir. Bunun için de bilgilenmek zorundadır. Yani “bilgi edinme özgürlüğü ve zorunluluğu” bulunmaktadır.

Ayrıca, özgürlüğü, işbirliğinin, yani toplumsal yaşamın sağladığı kabul edildiğinde, insanda kendisine bu özgürlüğü, dolayısıyla insanlığını sağlayan topluma karşı bir ödev bilincinin ortaya çıktığını kabul etmek de kolaylaşır, der. Gerekçe olarak da, buradaki ödevin Tanrıya karşı bir borç gibi metafizik (soyut) zorunluluktan değil, elindeki değerlerin bir bölümünün o değeri kendisine kazandırmış olan topluma geri verme gereği gibi somut bir borçluluk duygusundan kaynaklandığını, belirler.

İnsan İlişkileri

Şimdi tüm bu özgürlük tanımları ve ‘etik’ ve ‘hukuk’ düzeni açıklamalarına karşın, yine bir örnek fikirden yola çıkarak düşüncemizi açıklayacağız.

Özgürlüğün gerek tanımında gerekse iza-hında bizim için önemli olan, hak, adalet özgürlük, hukuk ve benzeri temel kavramların birer temel hak oldukları bilincinin ve bizatihi bu hakları bünyemize veren gücün belirlemelerinin esas alınacağı inancıdır. Bu çerçevede Kur’an’ı Kerim’de Alak suresinde geçen **alak/alaka/aleka** kelimesi veya kavramı üzerinde fikir üretmeye çalışacağız.

“O insanı bir alekadan yarattı”.96/2.

ALAK, ‘aleka’nın çoğuludur. Lügatte **alek maddesi, yapışıp ilişmek mânâsına** vaaz edilmiştir. Ve mutlak şekilde **işşken ve yapışkan nesneye de denir**.

Tefsir bilginleri genel olarak, yaratılışın maddi yönünü göz önünde bulundurarak kan pıhtısının çoğulu anlamıyla yetinmişler-

dir. Fakat Elmalılı Hamdi Yazır,

“Bir alakadan yahut sırf bir ilişikten bir insan yaratan ve mutlak surette yaratmak kendinin şanı olan Rabb’in hiç okumamış olan kimseyi de böyle bir emir ile elbette okutur. Onun için oku!” der.

Alak suresinin ayetleri arasında diğer tüm ayetlerde olduğu gibi gerçekten de bir ahenk vardır. Fakat buradaki ahenk, hayatı ve kâinatı tanıma, öğrenme yönünde bir emir olan “oku” ile insanın bir ilişkiler yumağından yaratıldığını ifade eden ‘alâka’ izafesidir.

Gerçekten de, ayette açık şekliyle ifade edildiği üzere, Allah insanın maddi anlamda karşı cinsle fıtrata uygun ilişkisi ve rahimde meydana gelen değişiklikler sonucu oluşumunu anlatırken, bizlere hayatımız içinde kazandırdığı sabık malumatımıza (bilgiye) intizaren de bir ilişkiler yumağı içinde var olduğumuzu hatırlatıyor.

Bu ilişkiler yumağı veya ağı bizim sosyal yönümüze vurgu yapmak içindir. Şayet aksi düşünülürse, yani sosyal ilişkinin anlatılmadığı söylenirse, o zaman alaka terimi yerine sadece nutfenin yapışması veya onu karşılayan bir ifade kullanılırdı. Fakat Kur’an’ın icazı böyle bir yorumu imkânsız kılar. Kur’an icazı, mucizeliği sayesinde bizi düşünce sınırlarımızı zorlayacak diyarlara taşır. İşte o diyarlar, bugün bizim ihtiyacımız olan gerçek toplumsallığın, insani ilişkilerin, beşeri münasebetin ve alçaktan yukarı yücelmenin, bu ilişkiler sayesinde yücelmenin zeminleridir. Özellikle de ‘oku’ emri, insanın ilişkiler ağının bilgilenmeyle ne kadar yakın olduğuna işaret ediyor.

Hemcinsleriyle, karşıtlarıyla, doğal zemini olan tüm kâinatla ve bunların tümüyle ilişki içinde olmayan insan asosyaldir, toplumdışıdır. Asosyal insan, insan olmanın gereğinin bilincinde değildir. Fıtratının bilincinde de değildir. Sadece kendi ekseni etrafında düşünen ve kalan kişidir. Maddi olarak insan suretinde görülse de, esasta insan olma vasıflarını inkâr etmektedir. Bu haliyle Allah’ın öngördüğü yükümlülükleri yüklenmekten kaçınan, sorumluluk almayan, dolayısıyla bir yönüyle aklını sadece kendi yararına kullanarak başkalarına değer vermeyen, bir yönüyle de tüm insanlığın yararına olacak şekilde formatlandığı misyonuna ihanet eden bir varlık olmaktadır.

10] Vehbi HACIKADİROĞLU, “Doğal Hukuk Sorunu”

Gerek alaka kavramı gerekse sivil toplum kavramı, her ikisi de oku (bilgi ve yükümlülük) emri ile birlikte değerlendirildiğinde, ulaşılan her bilginin fitrata uygun şekilde insanlığa kazandırılması, bu eylemin temelinde yükümlülükler manzumesi barındırdığı, bu yükümlülüklerin tek başına paylaşılabilmesinin ayetteki alaka (ilişkiler ve ilişkiler) kavramına aykırı düşeceği, dolayısıyla tüm iyi işleri birlikte yapmanın zarureti izahtan varestedir.

Alak Suresinin 7. ayetinde, kendisini ihtiyacı yokmuş gibi (müstağni) görenler anlatıyor:

“Kendini zengin görünce, kendini artık ihtiyacı yokmuş, maksada ermiş, zenginlik mertebesine gelmiş görünce, o görüştü ve inançta bulunmak sebebiyle azar.”

diye açıklanmış. Aslında kavramın aslı **istiğna**'dır. İstiğna'dan **müstağni** sıfatı türetilmiştir. Müstağni, kendini ayırık gören, hiç kimseye ihtiyacı olmadığını zanneden anlamındadır. Alak suresinde anlatılanlar aslında özgürlük kavramının, insan ilişkileriyle bezendiği ve aynı zamanda sınırlandığını, ancak hepsinden de ötede Kur'an'ın bütünlüğü içinde bu ilişkileri yaratan Allah'ın varlığı ve bu varlığının göstergeleri (ayetleri) olarak kâinatta bir Sünnetullah oluşturduğu anlatılıyor.

İşte insan bu Sünnetullah'tan ve ilişkilerden bağımsız (müstağni) değildir. Bu nedendir ki insan ilişkileri anlatılırken insanın insanla ilişkileri, insanın tabiatla ilişkileri, insanın Allah'la ilişkileri olarak üç boyutta incelenmektedir.

İnsanlar ve toplumlar hedefledikleri bir dünya ve yaşam biçimi için uğraş verirler. Bu hedef onların aynı zamanda gelecek tasavvurlarının, dolayısıyla geleceğe ilişkin projelerinin de temelini oluşturur. Ütopyanın en önemli vasfı mevcut hali olumsuzlamak, geçmişe duyulan özlem veya bir gelecek tasavvurudur. Gerçekleşmesini hayal ettiğimiz, arzu ettiğimiz, dolayısıyla uğrunda mücadele ettiğimiz bir dünya tasavvuru. Vazgeçemeyeceğimiz ama değişik seçeneklerle işaretleyebileceğimiz ütopyalarımız bu işlevsellikte bizler için önemli açılımlar sağlayacaktır. Adanmışlık kuramı içinde bunları gerçekleştirme yolunda mesafeler alabiliriz. Ancak, tüm bu farazi ütopya ve misyon yük-

lemesi yeterli olmamaktadır.

Bu gün eksikliğini ziyadesiyle hissettiğimiz hukuk ve onun yansıması olan adaleti ve toplumsal saadeti sadece bir ide veya sadece bir sonuç olarak almak, bizi eksikliğini hissettiklerimize ulaştırmayacaktır. Aynı şekilde hukuku sadece bir pozitif kurallar bütünü ve adaleti de sadece bir duygu yoğunlaşması olarak aldığımızda da, bu güne kadar gerçekleşen ne ise bu günden sonra da aynı sonuca ulaşılabilecektir.

O halde, -hukukun yaygınlaştırılmasını ve adaletin eşit ve orantılı olarak dağıtılmasını isteyenlerin ilk elde yapabileceklerini sıralayabiliriz:

- Bireysel ve toplumsal sorumluluklarımız kapsamında önce kişisel, sonra da birlik-teliklerimiz içinde toplumsal 'misyon belirleme'lerimizi yapmak;
- Misyonumuza uygun gelecek öngörülerimizi gerçekleştirebilecek yöntem ve faaliyet tespitlerimizi, 'vizyonumuzu' gerçekleştirmek;
- Hak, adalet ve özgürlük ve uğraş alanımızdaki kavramları meşruiyet temelinde yorumlamak ve yaygınlaştırmak;
- Bu kilit sözcükleri teorik zeminlerinden alıp hayatımızın birer parçası, olmazsa olmazları tüm insanımızın bilgisine ve hayatına sokmak;
- Bu hedefe 'kariyer kaprisleri'ni tatmin ederek veya 'hayatı erteleyen' bir tembellikle varmak¹¹ değil, farklı ancak yapıcı bir tartışma sürecinde, eklenerek, katarak, bütünleşerek, bütünleştirerek ulaşmaya çalışmak;
- Hukukun yaygınlaştırılmasını, temel hak ve özgürlüklere ilişkin topyekûn mücadelelerin bir parçası olarak görerek ve bir 'dönüşüm projesi' örneği olarak algılamak.

Bu belirlemelerimizi bir anlamda hukuk adına yapılabilecek çalışmaların teorik temeli olarak da alabiliriz. Pratik anlamda da bu süreç bir sivil toplum mücadelesi olarak algılanabilir ve adlandırılabilir. Ancak burada parantez içinde muhtemel bir yanlış algılamayı düzeltmemiz gerekir:

Bu algımız ve adlandırmamız 'liberal-si-

11] Kişilik yarılmasının tipik örneği olarak kabul edilebilir.

vil toplumcu arka plan'a dayanan pasifist ve umutsuz tezlerin odağından kaynaklanıyor. Aksine, her bir gerçek sivil toplumcunun, sivil öncelik aktivistinin ve tabii ki hukukun yaygınlaştırılmasına inanan ve uğraş verenlerin diğerine söz verdiği gibi "özgürlüklerin teminatı olmak" anlamındaki özveriden kaynaklanıyor.

Özgürlük pasifizm çemberini kırma azmi ve çabasıyla donatılmış, özgür ve onurlu insanların dünyasında, şu an ve gelecek için, her yerde, düşünsel ve eylemsel pratikte, üstün bir adanmışlık bağlamında var olabilmekle mümkün.

Özgürlük, "izzet ve kudreti Allah'ın ve Allah'ın mazlum kullarının yanında arama" keyfiyetidir.¹² İsyan, içi boş fevrandan bağımsız ve bağlantısız, bir duruş, bir konumdur.

Meşruiyet

Meşru kelimesi Arapça şe-re-a kökünden türemiştir. Kelimenin sözlük anlamı, "şer'an caiz, şeriata izin verdiği, şeriata, kanuna uygun" (F. Develilioğlu) demektir.

Hukukta iki tür meşruiyetten bahsedilir: Birincisi, **kanuni meşruiyet**dir. Yasal düzenlemelere ve yasal hiyerarşiye uygunluk anlamındadır. İkincisi, **hukukî meşruiyet**dir. Tebliğimizin buraya kadarki kısmından da anlaşılacağı üzere hukuki meşruiyet, toplumun inanç değerlerine, hak-adalet-özgürlük anlayışına ve kamu vicdanına dayanan meşruiyet anlamındadır.

Hukuki meşruiyete bir örnek, geçmişte baklava çalan küçüklere ağır cezalar verilmesi idi. Yasa koyucu nihayet bu cezalandırmanın hukuki meşruiyeti olmadığını kamu vicdanının itirazları sayesinde anlamış ve iyileştirme anlamında yasal düzenlemeye gitmiştir.

Meşruiyet kavramı sadece hukuk alanında kullanılıyor değildir. Siyaset, ekonomi, eğitim-öğretim alanlarında da kullanılmaktadır. Ancak incelememizde de görüldüğü gibi hangi alanda kullanılırsa kullanılsın meşruiyet, hukuk kavramlarının kabulü ve uygulama alanındadır. Hak-adalet-özgürlük kavramları

meşruiyetin alanını ve sınırlarını belirlemektedir.

Meşruiyetin en önemli unsuru **rızadır**. Hak-adalet ve özgürlük bağlamında ele alındığında meşruiyetin temeli, en başta bu kavramları ve olguları bahşedenin rızası, sonrasında da uygulamanın muhatabı olan insanların, kamunun vicdanıdır. Siyasal meşruiyet sadece kanunları yapanların rızalarını değil, kamu vicdanının rızasını ve kamu vicdanını oluşturan değerlere uygunluğunu içerir. Aksi yasal ve yönetsel durum meşruiyetin ihlalidir.

Meşruiyetin etkin kullanımı meşrulaştırma'dır. **Meşrulaştırma**, rıza olsun olmasın politik düzenin doğruluğunun onaylanmasıdır.¹³ Politik düzenden bahsettiğimize göre politik düzenlerin meşrulaştırmada en önemli belirleyicinin ideolojiler olduğu da unutulmamalıdır. Bentham, meşruiyetin üç farklı düzeyde somutlaştığını öne sürer: 1. Varolan kurallara uymayı, 2. İnançlar üzerinde temellendirilen haklılaştırmaları, 3. Yönetilenlerin, yönetenlerin eylemlerine rıza göstermesi anlamında uyumu.¹⁴ Nitekim biz de aynısını yapmaktayız. Düşüncelerimizin ve eylemlerimizin meşruiyetini, işbu tebliğimizdeki iddia ve önerilerimizi, muarızlarımız gibi inançlarımızdan almaktayız. Ancak, eğitim-öğretimi siyasal iktidarlar gibi sadece belirli bir düşüncenin tahakkümünde meşrulaştırmanın aracı olarak değil, insan olmanın gereği olarak almaktayız. Aksi halde "meşrulaştırma, siyasal iktidarların, ideoloji de meşrulaştırmanın gerekli aracı olur... Eğitim kurumları da meşruiyet sürecine doğrudan katılır... Müfredat, ders kitapları ve öğretmenler, eğitsel açıdan bu meşruiyeti sağlamanın en önemli öğeleri"¹⁵ olur.

İnsanın üç boyutlu ilişkisini göz ardı eden, reddeden, bu ilişkilerden herhangi birini zedeleyerek diğerlerini de zedelemiş olan bir kabul veya uygulama, yukarıda Kalem Süresi'nde belirtildiği gibi gayri meşru sayılacak ve reddedilecektir. İşte *bağımlılık / bağımlılaştırma* olgusu, sadece insanın salt düşünce ve

12] "Varlığını kendi çabalarıyla meşrulaştırmaya çalışan özerk bir birey, kendisinin ebedi kölesidir". Eric HOFFER, *Aklın Muhariris Çağı*, s. 20.

13] Baynes'ten aktaran Kemal İNAL, *Eğitim ve İktidar*, s. 53.

14] Beetham'dan aktaran Kemal İNAL, *Eğitim ve İktidar*, s. 54.

15] Kemal İNAL, *Eğitim ve İktidar*, s. 55.

eylemlerine, siyasi otoritenin sadece iki dudaklığı arasına ve uluslar arası bağımlılık üreticisi tröstlerin azgın iştihalarına terk edilemeyecek kadar önemli ve meşruiyetin sağlanması bakımından önceliklidir. Siyasal otoritenin, ulusal ve uluslar arası düzenlemelerin, uygulamaların yasalara uygunluğu kadar, yasaların da hukuki meşruiyete uygunluğu esastır. Geleceğimizin teminatı olan çocuklarımızın bu "meşruiyet algısı" içinde eğitim-öğretime tabi tutulması gerekir.

Bağımlılıklarımız

Türkiye Cumhuriyetinin son dönem hükümetleri bağımlılıklar konusunda sadece sigarayı ele alarak dünyadaki diğer örneklerine oranla daha iyi bir mücadele zemini bulmuş ve başarılı sayılmıştır. Ancak yukarıda izaha çalıştığımız hak - adalet - özgürlük kavramları ışığında konuyu ele aldığımızda, sadece sağlık boyutunun bağımlılıklarla mücadelede yeterli olamayacağı görülmektedir.

Bugün dünyanın en büyük tehlikesi nükleer savaş değil, bağımlılıklardır. Nükleer savaşın tarafları vardır ve karşılıklı caydırıcılık içermektedir. Bağımlılık üreticilerinin karşısında sadece tek tek birey iradeleri vardır ki bu iradeler de;

- Açık veya subliminal görüntüler ve reklamlarla,
- Bağımlılıklara perdelenen eğlencelerle,
- Oluşturulan masumiyet algılarıyla çökertilmektedir.

O halde yeni bir söylem bulmak gereklidir. Yukarıda izaha çalıştığımız kavramlar bize;

- İnsanın kendine zarar verme özgürlüğü bulunmadığını,
- İnsanlığı bağımlılaştırmanın köleleştirmek olduğunu,
- Köleleştirmenin / bağımlılaştırmanın insanlık suçu olduğunu,
- Her türlü insanlık suçunun insanlık onurunu ortadan kaldırdığını,
- Dolayısıyla bağımlılıklara karşı yeni bir "hukuk söylemi" ihtiyacı olduğunu
- anlatmaktadır.

Gençlerle yaptığımız çalışmalar, sağlık ve ekonomik temelli kamu spotlarının, açıklamaların yararlı fakat yeterli olmadığını gösterdi.

Başka bir anlatım ihtiyacını hep birlikte gördük. Öyle bir anlatım ki,

- Özgürlüğü ve yaradılışın gayesini hatırlatan,
- Soru yormayı öğreten,
- Soru sordurmeyen sistemi sorgulatabilen" anlatım.

Bu anlatım insanlara, özellikle de çocuklara ve gençlere;

- Hiç kimse ile paylaşmadıkları bağımsızlıklarını, özgürlüklerini anlatabilmeli.
- Hiçbir madde ile özgürlüğünü paylaşamayacağını kavrayabilen bir ifade olmalı.
- Sayısız nimetler karşısında tek seçeneği işaretlemenin özgürlük olmadığını anlatabilmeli.
- Suçsuz ve günahsız, temyiz kudreti ve husumet ehliyeti oluşmamış bir çocuktan, bir gençten bir bağımlı, bir suçlu ve bazen de bir canı çıkarabilen ekonomik, sosyal ve hukuk sistemini sorgulamayı öğretebilen bir anlatım olmalı.

Soru sormanın vakti geçmedi mi?

- Kimdir bu insanları sayısız nimetler yerine tek bir maddeye mahkûm ve bağımlı hale getirenler, köleleştirenler?
- Kimdir bu insanlık suçlarının işbirlikçileri, ortakları?
- Yöntemleri nedir? Amaçları nedir? İmkânları nedir? Amaçlarına nasıl ulaşabilmektedirler?
- Sosyal devlet olduğunu iddia eden, anayasasının başına koyan devletin burudaki sorumluluğu nedir?
- İnsanlığa karşı suçlar üzerinde ne zaman duracağız?
- Devlet ve Birleşmiş Milletler insanlığa karşı suçlar kategorisine bağımlılıkları da katmayı ne zaman akledecek?
- Sivil toplum ve STK'lar, geleceklerinin teminatı olan çocuklarının geleceğinin köreltilmesine daha ne kadar sessiz kalabilecek?
- İnsanlık düşmanlarının ortak eylemlerinin, düşmanlıklarının insan bedeni ve onuru üzerine olduğunu devlete, aymaz bürokrasiye kim anlatacak?
- Her tür bağımlılığın bir diğerini tetiklediğini, şans oyunlarının kumar olduğunu, kumarın bir bağımlılık türü olduğunu, devletin kumar oynatmasının insanlık

- suçu olduğunu kim haykıracak?
- Sivil itaatsizlik kavramının ve olgusunun bir insanlık onuru olduğunu kimler bu topluma benimsetecek?
 - İşlenişi ve sonuçları bakımından, bağımlılaştırmanın; köleleştirmeden, insan ticaretinden, zaman içinde öldüren işkenceden, soykırımdan farklı olmadığını ne zaman anlayıp da çocuklarımıza anlatacağız?

Bir başka önemli soru da şudur?

- Bağımlılık yapıcı maddelerin bizzat maddesi ile uğraşp, bunların üreticilerini ve gençleri bağımlılığa götüren yolları ifşa etmeyen, bu yolları kapatmaya çalışmayan mücadele (!) taktikleri ne kadar gerçekçidir?

O halde:

- Kim inanır bir bağımlılığı körükleyip diğer bir bağımlılıkla mücadele eden bürokrasiye?
- Kim inanır alkol ve kumar markalarını okullara isim olarak koyan Milli Eğitime?
- Kim inanır uyuşturucu baronlarının isimlerini okullara veren Milli Eğitim Bakanlığına?
- Kim inanır alkolsüz bira adı altında %0,26 promil alkollü içkiyi gıda kodeksine koyan ve çocukların erişebilmesine imkân sağlayan Tarım Bakanlığına?
- Kim inanır kumar ve alkollü içki markalarını okul etkinliklerine sponsor yapan Milli Eğitim Bakanlığına,
- Kim inanır alkollü eğlence festivallerine turizm belgesi veren ve sponsor olan Kültür Bakanlığına?
- Kim inanır Cumhurbaşkanlığı At Yarışları tertipleyen bürokrasiye?
- Kim inanır Cumhurbaşkanlığı Bisiklet Turu'na İddaa ve Spor Toto'yu sponsor yapan zihniyete?

Sorular saymakla bitmez. Ancak sorular konunun açıklanmasında önemli faktör olmaktadır.

Değerli Katılımcılar:

Hukuk üretmeyen ve hukuku yaygınlaştırmayan bağımlılıklarla mücadeleyi bir fantezi olarak niteliyorum ve mahkûm ediyorum. Bu güne kadarki hiçbir siyasi partinin ve hükümetin programlarında bırakalım

başlığı kavram olarak bile yer almayan “bağımlılıklarla mücadele” sanaldır.^(16*) Tek tek sigara söndürmeye çalışan yöntem yararlı değildir. Başarıları geçici olmaktadır. Kaldı ki Belediyeler bu mücadeleyi de akamete uğratmış, kendi partilerinin hükümet politikalarını bile kadük bırakmışlardır.

Mücadele bir bütündür ve topyekün mücadele olmalıdır. Devletin vergi almak için ürettiği bağımlılıklarla da mücadele etmeden, sadece sigara ile mücadele etmek bağımlılıklarla değil, sigara ile mücadeledir. Bundan dolayıdır ki, nargile, bira, alkol, kumar(şans oyunları) ve teknoloji bağımlılıklarıyla mücadele edilememektedir.

Eklektik mücadele anlayışları ve yöntemleri, gençlerin bağımlılığa sürüklenmesine engel olamayacaktır ve olamamaktadır.

Sonuç

İnsanlık varoluşundan bu yana fitratında var olan, kendisine bahsedilen hakların -ki bunlara ister özbilinç ister etik kurallar, ister evrensel ahlaki kurallar densin- özlemine çekmiş, bu hakların hem kendi iç dünyasında ve bilincinde, hem de toplumsal ilişkilerde hayat haline gelmesi için mücadele etmiş ve etmektedir.

Ancak, ne var ki toplumsallığın doğal sonucu olarak oluşmuş siyasi sistemler ve bu sistemlerin oluşturduğu hukuk sistemleri; kimi zaman pragmatizm, kimi zaman maslahat, kimi zaman yönetim azgınlığı -ki tümünü fitrata uzak kalma olarak adlandırabiliriz- gibi nedenlerle temel hak ve özgürlükler alanında sapmalar olmuştur. Başlangıçta Tabii Haklar ve Tabii Hukuk öncelenmiş, adalet tanımında ve arayışında, içinde Allah'ın da hükümlerinin var olduğu kavram ve kuramlar geliştirilmiştir. Ancak salt insan aklı, salt insan özbiinci ve sonrasında da kilisenin dogmaları ile Tabii Hukukun adaletin sağlanmasına yönelik “amaçsal anlayışı”, yerini, menfaat paylaşımını gerçekleştirilmeye yönelik “araçsal anlayışa”, pozitif hukuka bırakmıştır.

16]* Bkz: Hukuk Vakfı tarafından hazırlanan ve ilgili STK'larca da imzalanıp basın toplantısında kamuoyu ile paylaşılarak işbu BİRİKİMLER V'te de yayınlanan; 2015 Erken Seçimlerine Doğru AKP, CHP, MHP, HDP ve SP'NİN Seçim Beyannamelerinin Değerlendirilmesi Raporu.

İnsanlığın bölgesel ve evrensel hukuk ilkelere ve sözleşmelerine yönelmesinin altında yatan nedenler, bir bakıma kendi öz bilincindeki, aklındaki, ama her şeyden önce fıtratındaki temel hak ve özgürlükleri tanıma ve gerçekleştirme arzularıdır. Siyasi sistemlerin, küresel kuşatmaların engellemeleri karşısında insanlığın elindeki en önemli argüman, yine İnsanın üç temel ilişkisi bağlamında insan ile, tabiat ile ve Allah ile ilişkileridir. Bu ilişkilerden birinin görmezden gelinmesi diğerlerinin de engellenmesi anlamındadır.

Tebliğimizin başından itibaren işlediğimiz gibi, tabii hukuk ve pozitif hukuk esas alınarak bağımlılıklarla mücadele ve bağımlılıkların engellenmesi mümkün olamamaktadır. İnsana hak-adalet-özgürlükler bağlamında salt kendi özbilinci veya ödevleri karşılığı hakların tanınması, bağımlılıklarımızın, köleleştirilmemizin önünde bir araç bile olamayacaktır. Nitekim insanlık bu iki hukuk bakış açısıyla bağımlılıklara engel olamamış, aksine bağımlılıklar günümüzde ve gelecekte nükleer savaştan dahi tehlikeli boyutlara ulaşmıştır.

O halde kolaylıkla diyebiliriz ki, insanın üç temel ilişkisini (insan-tabiat-Allah) önceleyen İslam bakış açısı(hukuku), bağımlılıklarımızın ortadan kaldırılması yolundaki mücadelede temel alınmalıdır. İslami bakış açısı, bağımlılıkların temelinde öncelikle bağımlı insanı değil, serbest ticaret safatası ile bağımlılık tröstlerine masumiyet algısı tanıyan liberal sistemi ve söylemlerini hedef alır. Böylelikle bağımlılaştırmanın köleleştirme olduğu, köleleştirmenin de insanlığa karşı suç olduğu anlaşılmuş ve anlatılmış olur.

Kaynakça

- AKIN, İlhan F.; *Temel Hak ve Özgürlükler*, ARAL, Vecdi; *Hukuk Felsefesinin Temel Sorunları*, İst: 1992.
- ARAL, Vecdi; "Hukuki Değer Olarak Adalet", Derl: Hayrettin ÖKÇESİZ, *Çağdaş Hukuk Felsefesi ve Hukuk Kuramı İncelemeleri*, İst: 1997, Alkım Yay.
- ARSAL, Sadri Maksudî; *Hukuk Felsefesi Tarihi*, İst: 1945, İsmail Akgün Mat.
- BALCI, Muharrem; *Hukuk Mantığı, BİRİKİMLER*, Sayı: 1. İst: 2003.
- GEMALMAZ, M. Semih; *Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş*. İst. 1997. Beta Yay.
- HACIKADİROĞLU, Vehbi; *Doğal Hukuk Sorunu*, HFSA. Sayı: 4.
- HACIKADİROĞLU, Vehbi; "Haklar ve Ödevler", Derl: Niyazi ÖKTEM - Ahmet Ulvi TÜRKBAĞ, *Felsefe, Sosyoloji Hukuk ve Devlet*, İst: 2001, De.
- HATEMİ, Hüseyin; 1996, Didim'de "Dünya Müslüman Hukukçular Konferansı"nda sunulu Tebliğ. <http://www.muharrembalci.com/hukukdunyasi/alintilar/279.pdf>
- KUÇURADİ, Ioanna; "Adalet Kavramı", Derl: Hayrettin ÖKÇESİZ, *Çağdaş Hukuk Felsefesi ve Hukuk Kuramı İncelemeleri*, İst: 1997, Alkım Yay.
- MUMCU, Ahmet; *İnsan Hakları & Kamu Özgürlükleri*, Ankara: 1994, Savaş Yay.
- ÖKTEM, Niyazi; *Tabii Hukuk Dersleri*.
- ÖKTEM, Niyazi; *Hukuk Felsefesi Ders Notları*.
- ÖZBİLGİN, Tarık; *Eleştirel Hukuk Sosyolojisi Dersleri*, İst: 1971, Sulhi Garan Matb.
- SOYCAN, Ahmet; *Ahlak Felsefesi ve Ahlak Hukuk İlişkisi, BİRİKİMLER*, Sayı: 1. İst: 2003.
- SUNGURBEY, İsmet; Hak Nedir, Derl: Hayrettin ÖKÇESİZ, *Çağdaş Hukuk Felsefesi ve Hukuk Kuramı İncelemeleri*, İst: 1997, Alkım Yay.
- YAZIR, Elmalılı Hamdi; *Hak Dini Kur'an Dili*.